

Σύγκριση

Τόμ. 1 (1989)

Επίδραση και Διακειμενικότητα στη συγκριτική έρευνα της λογοτεχνίας

Ζ. Ι. Σιαφλέκης

doi: [10.12681/comparison.4](https://doi.org/10.12681/comparison.4)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σιαφλέκης Ζ. Ι. (1989). Επίδραση και Διακειμενικότητα στη συγκριτική έρευνα της λογοτεχνίας. *Σύγκριση*, 1, 15–20. <https://doi.org/10.12681/comparison.4>

Επίδραση και Διακειμενικότητα στη συγκριτική έρευνα της λογοτεχνίας

Οι όροι Επίδραση και Διακειμενικότητα, καθόρισαν και καθορίζουν συγκεκριμένες μεθοδολογικές επιλογές και πρακτικές στη συγκριτική μελέτη της λογοτεχνίας. Αποτελούν εργαλεία αλλά ταυτόχρονα και προϋποθέσεις έρευνας της λογοτεχνίας πέρα από τα εθνικά σύνορά της ή και σε σχέση με τις καλές τέχνες.

Ωστόσο φαίνεται πως τα τελευταία χρόνια ο όρος επίδραση ή καλύτερα επιδράσεις, όπως έχει καθιερωθεί στη διεθνή βιβλιογραφία, βρίσκεται σε κάμψη ή μάλλον σε αδυναμία να καλύψει με την εμβέλειά του το φαινόμενο της λογοτεχνικής επικοινωνίας και να προσδιορίσει με ακρίβεια ορισμένα στάδια της λειτουργίας της. Από την άλλη πλευρά ο όρος διακειμενικότητα, προϊόν μιας ανάγκης να αποκατασταθούν με πληρότητα, τόσο σ' επίπεδο μορφής αλλά και περιεχομένου, οι κάθε είδους σχέσεις που συνδέουν δύο ή περισσότερα έργα, εμφανίζεται όλο και περισσότερο ενισχυμένη στις ερευνητικές πρακτικές.

Σκοπός της ανακοίνωσης αυτής είναι να οριοθετήσει πολύ συνοπτικά την εμβέλεια, τη χρήση αλλά και τις δυνατότητες του ενός και του άλλου όρου, μέσα στη συγκριτική έρευνα.

Καταρχήν θα πρέπει να επισημανθεί πως ο όρος επιδράσεις είναι σχεδόν σύμφυτος με τη γένεση και εξέλιξη, για ένα μεγάλο διάστημα, του κλάδου της συγκριτικής γραμματολογίας. Πράγματι η συγκριτική ιστορία των ευρωπαϊκών λογοτεχνιών (πρώτη ερευνητική τάση του κλάδου μας) προϋπέθετε την ύπαρξη επιδράσεων, σχέσεων δηλ. ανάμεσα σε λογοτέχνες αρχικά και κατόπιν ανάμεσα σε κινήματα και έργα. Αυτή είναι και μια από τις πρώτες προσπάθειες να οριστεί το περιεχόμενο του όρου. Είναι αρκετά γνωστές σε όλους μας οι μελέτες-υποδείγματα, αυτής της πρακτικής που καθιερώθηκε από τη γαλλική συγκριτολογική σχολή, αναφέρω ενδεικτικά τον J.B.Rathery, Επίδραση της Ιταλίας στα γαλλικά γράμματα από τον 13ον αιώνα ως τη βασιλεία του Λουδοβίκου 14ου, 1853. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ο όρος επίδραση πολύ γρήγορα συνάφθηκε με τον όρο τύχη (fortune) και επιτυχία, σε σημείο μάλιστα να ταυτίζονται σημασιολογικά, αλλά και να συγχέονται οι δύο όροι.

Ο πρώτος λόγος κατά τη γνώμη μου, αυτής της σύγχυσης οφείλεται στο γεγονός πως εξετάζαμε τον όρο αυτό από την πλευρά του συγγραφέα αποδίδοντάς του μιαν αναμφισβήτητη παντοδυναμία. Η σύγχυση αυτή διατηρήθηκε για πολύ καιρό τόσο στην ερευνητική πρακτική όσο και στη θεωρία της συγκριτικής γραμματολογίας. Η κατεύθυνση που είχαν για μεγάλο χρονικό διάστημα οι έρευνες στον κλάδο μας προσδιορίζονταν ακριβώς από αυτήν την ασάφεια. Έτσι

έχουν γραφτεί μελέτες του τύπου "Ο χ συγγραφέας στην ψ χώρα", χωρίς να προσδιορίζονται ακριβέστερα οι έννοιες επίδραση, επιτυχία, τύχη. Ένας δεύτερος λόγος που συνέβαλε αποφασιστικά στη διατήρηση και αναπαραγωγή αυτής της σύγχυσης υπήρξε το γεγονός πως η προσέγγιση του έργου γινόταν με μεθόδους αποκλειστικά της ιστορίας της λογοτεχνίας και μάλιστα μιας νεοθετικιστικής κατεύθυνσης, πράγμα το οποίο απέκλειε εξ ορισμού την ανάδειξη της διαλεκτικής σχέσης μορφής-περιεχομένου, και που κατηύθυνε τον αναγνώστη περισσότερο προς την περιφέρεια και λιγώτερο προς το κέντρο του κειμένου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα περισσότερα εγχειρίδια της γαλλικής συγκριτολογικής σχολής αναπαράγουν αυτήν την ασάφεια αλλά και την αμηχανία να δοθεί ένα ακριβές περιεχόμενο του όρου. Αρχίζοντας από τον Ph. Van Tieghem που στο έργο του Ξένες επιδράσεις πάνω στη γαλλική λογοτεχνία (1961), αφού τοποθετήσει την επίδραση μέσα στα πλαίσια της λειτουργίας της μίμησης, διερωτάται πάνω στον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι λογοτεχνικές επιδράσεις, μέσα από ποιες οδούς μεταδίδονται οι ιδέες, γίνονται τα δάνεια και με ποια κριτήρια ένας συγγραφέας αφήνεται να επηρεαστεί από έναν άλλο ¹. Οι προβληματισμοί του Ph. Van Tieghem δεν είναι βέβαια καινούργιοι στη γαλλική συγκριτολογία. Παλαιότερα εγχειρίδια όπως αυτό του M.F. Guyard, Η Συγκριτική Γραμματολογία (1953) συνδέουν άμεσα τον όρο επιδράσεις με τον όρο πηγές, εκτός από την ταύτιση του με τους όρους τύχη, επιτυχία που προαναφέραμε. Για τον Guyard η έρευνα των επιδράσεων δεν μπορεί να γίνει χωρίς την έρευνα των πηγών την αφετηρία δηλ. από την οποία προήλθε το έργο ή μάλλον εμπνεύστηκε ο συγγραφέας, γιατί εξακολουθούμε να προσεγγίζουμε το έργο μέσω του συγγραφέα. Ο Guyard αναγνωρίζει πως στις επιλογές του κάθε συγγραφέα (από ποιόν δηλ. ομότεχνό του θα επηρεαστεί) παίζει καθοριστικό ρόλο η περιρρέουσα ατμόσφαιρα μέσα στην οποία ζει και εργάζεται, και βάσει της οποίας ο ερευνητής μπορεί να αιτιολογήσει ή και να διαλευκάνει μια σειρά προβλήματα που έχουν σχέση με τον σύνδεσμο των έργων μεταξύ τους. Ο Guyard αποφαινεται όμως πως κι αν ακόμα "φτιάξουμε τον κατάλογο των επιδράσεων και των πηγών, κι αφού αναδημιουργήσουμε την περιρρέουσα ατμόσφαιρα μέσα στην οποία γεννήθηκε ένα έργο δε θα πρέπει να πιστέψουμε πως διαλευκάνουμε το μυστήριο της δημιουργίας του και διαλύσαμε την προσωπικότητα του συγγραφέα" ². Το ζητούμενο για τον Guyard είναι η πρωτοτυπία του συγγραφέα που μόνο μια εξονυχιστική έρευνα των πηγών θα μπορέσει να τεκμηριώσει στα μάτια του αναγνώστη.

Ανάλογες απόψεις εκφράζει και ο Simon Jeupe στο γνωστό έργο του Γενική Γραμματολογία και Συγκριτική Γραμματολογία. Δοκίμιο Προσανατολισμού (1968) όταν υποστηρίζει πως "Οι μελέτες πηγών, τύχης, επιτυχίας, μύθου, μπορούν να συνοψιστούν σε μια λέξη με την πιο πλατειά σημασία του όρου: επι-

δράσεις" ³. Ο Jεrme εντάσσει τις επιδράσεις στις σχέσεις μεταξύ συγγραφέων και υποστηρίζει πως ο όρος αυτός στα πλαίσια μιας εθνικής λογοτεχνίας είναι σχετικός και πως δεν ισχυροποιείται παρά μόνο μέσα στη μελέτη ανάμεσα σε ξένες λογοτεχνίες.

Πρόσφατα ακόμη οι R.Brunei, Cl.Pichois, A-M.Rousseau στο έργο τους Τι είναι η συγκριτική γραμματολογία; (1983) που αποτελεί ως γνωστόν αναθεώρηση του γνωστού εγχειριδίου των Pichois-Rousseau Η Συγκριτική Γραμματολογία (1967) με συγκατάβαση αποφαινόμενοι πως "συνχά χρησιμοποιούμε αυτούς τους όρους χωρίς μεγάλη βεβαιότητα για να τους εφαρμόσουμε στα χνάρια που αφήνει πίσω του ένας συγγραφέας" ⁴. Οι ίδιοι υποστηρίζουν πως "αν η επιτυχία μετριέται, η επίδραση εκτιμάται και θέτει υπό αμφισβήτηση τη διαίσθηση εκείνου ο οποίος θέλει να αναδείξει την ύπαρξή της" ⁵.

Προσπαθώντας να ορίσουν την έννοια των επιδράσεων υποστηρίζουν πως πρόκειται για "ένα λεπτό και μυστηριώδη μηχανισμό μέσω του οποίου ένα έργο συμβάλλει στη γέννηση ενός άλλου" ⁶. Υιοθετώντας εξάλλου το γνωστό επικοινωνιακό σχήμα των γλωσσολόγων αποφαινόμενοι πως η έρευνα των επιδράσεων οδηγεί από τους πομπούς στους δέκτες, ενώ το αντίστροφο γίνεται για την έρευνα των πηγών. Οι παραπάνω υποστηρίζουν ακόμα πως οι συγκριτολόγοι θα έπρεπε να προσπαθήσουν να ανασυστήσουν την ιδανική βιβλιοθήκη των συγγραφέων, το σύνολο των αναγνώσεών τους και τη σπουδαιότητά τους. Ωστόσο αναγνωρίζουν πως ένα βιβλίο, ακόμη κι αν έχουν κοπεί οι σελίδες του μπορεί να παραμείνει άγνωστο για τον κάτοχό του.

Εκείνο νομίζω που θα πρέπει να σημειωθεί από τα παραπάνω είναι πως είναι μόνο σχετικά πρόσφατα που διαπιστώθηκε έστω κι έμμεσα από τη γαλλική συγκριτολογική σχολή η σχετικότητα μιας έννοιας που επί σειρά ετών καθόρισε τις έρευνες στον κλάδο μας. Η έμμεση ομολογία της ανεπάρκειάς της δεν είναι βέβαια ένα προϊόν της τύχης, αλλά απηχεί ασφαλώς αντίστοιχα στάδια εξέλιξης της έρευνας.

Πριν δούμε την έννοια της διακειμενικότητας θεωρώ χρήσιμο να υπενθυμίσω την αποστροφή της αμερικανικής συγκριτολογικής σχολής για την έρευνα των επιδράσεων και την αντίστοιχη θέση της Νέας Κριτικής πάνω σ' αυτό.

Πρέπει νομίζω να δεχτούμε πως η ώθηση που έδωσε η γλωσσολογία στη φιλολογική κριτική κυρίως στη δεκαετία του '60 σε συνδυασμό με τις ερευνητικές εμπειρίες της αμερικανικής σχολής, συνετέλεσαν στο να αναπτυχθούν με μεγαλύτερη ευλυγισία και οι συγκριτολογικές σπουδές στην Ευρώπη σε παράλληλη πορεία με το δομισμό, το μαρξισμό, την ψυχανάλυση και να αφεθούν να υιοθετήσουν ορισμένες έννοιες-κλειδιά που προέρχονται από τους χώρους αυτούς.

Πιστεύω πως μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να τοποθετήσουμε την εμφάνιση του όρου διακειμενικότητα, που ξεπήδησε μέσα από το χώρο της θεωρίας

της λογοτεχνίας. Πράγματι, η Julia Kristeva τον χρησιμοποίησε στα έργα της Σημειωτική (1969) και Επανάσταση του ποιητικού λόγου (1974) ⁷ θέλοντας να ορίσει το φαινόμενο μετασχηματισμού ενός κειμένου σ' ένα άλλο, ή καλύτερα τη μετάβαση από ένα σύστημα σημαινόντων σ' ένα άλλο. Η διακειμενικότητα είναι μια εσωτερική λειτουργία του κειμένου που η εκδήλωσή της πραγματοποιείται σ' επίπεδο μορφής και ορίζει τη διαδικασία μετασχηματισμού και αφομοίωσης ενός ή περισσότερων κειμένων από ένα άλλο που, παρά ταύτα, διατηρεί την προσωπική στρατηγική και ιδεολογία του. Ο συγγραφέας αναζητεί στο άμεσο ή απώτερο παρελθόν κείμενα ή αποσπάσματα κειμένων, εικόνες ή έννοιες που μέσα σ' ένα νέο σημασιολογικό περιβάλλον αναφορτίζονται και αποτελούν στοιχεία μιας ρητορικής του νέου κειμένου.

Είναι προφανές βέβαια ότι η έρευνα της διακειμενικής σχέσης των έργων δεν μπορεί να σταματήσει σ' επίπεδο μορφής. Το δεύτερο και αποφασιστικό στάδιο της έρευνας θα πρέπει να είναι η ανάδειξη του ευρύτερου περιβαλλοντικού πλαισίου των σχέσεων που ορίζουν τα υπό εξέταση έργα, πράγμα το οποίο δεν μπορεί κατά τη γνώμη μου να γίνει χωρίς την ανάδειξη των μορφολογικών στοιχείων που τα συνδέουν. Έτσι είναι λάθος να πιστεύουμε πως η διακειμενικότητα αποκλείει την επισήμανση των ιστορικών σχέσεων που συνδέουν τα έργα, αφού δεχόμαστε ως απαραίτητη προϋπόθεση έρευνας την απαρασάλευτη σχέση μορφής-περιεχομένου.

Η έμπρακτη εφαρμογή του όρου από την Kristeva αλλά κι από άλλους μελετητές έδειξε ότι τα σημεία επαφής των κειμένων, τα διακείμενα όπως ονομάζονται, μπορεί να είναι εικόνες, φράσεις, πρόσωπα αλλά ακόμη και λέξεις με ειδικό σημασιολογικό βάρος, εννοείται, που ενσωματώνονται στο νέο κείμενο τροποποιώντας και καθορίζοντας τη στρατηγική του.

Η έρευνα των διακειμενικών σχέσεων σε πρώτη φάση τουλάχιστο μας απαλλάσσει από την ιστορική αιτιολόγηση του φιλολογικού ευρήματος, από το να καταφύγουμε δηλ. σε βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα όπως αυτά που ήδη προαναφέρθηκαν προκειμένου να αιτιολογήσουμε τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο έργο του και σ' ένα άλλο. Αυτή ακριβώς η καταρχήν φορμαλιστική αντιμετώπιση του όρου και της εφαρμογής του είναι εκείνη που ενοχλεί ίσως ορισμένους από τους παραδοσιακούς ιστορικούς της γραμματολογίας που στην καλύτερη περίπτωση υιοθετούν τον όρο συμπτώσεις.

Η διακειμενικότητα, αντίθετα, δεν αποκλείει την ιστορική σχέση ανάμεσα στους συγγραφείς και τα κείμενα. Αν πριμοδοτεί το κείμενο είναι γιατί σε κάθε περίπτωση είναι με το κείμενο που έρχεται σ' επαφή ο αναγνώστης κι όχι με το συγγραφέα. Είναι επίσης για το λόγο πως η διακειμενικότητα δεν είναι μια εφεύρεση ex nihilo της θεωρίας της λογοτεχνίας. Αν διαβάσουμε σωστά τους ρώσους φορμαλιστές θα δούμε πως ήδη ο Βαχτίνε γράφοντας για το διαλογικό

χαρακτήρα των έργων και την πολυφωνία της γραφής εννοούσε την σχέση που αναπτύσσει το έργο με τα προηγούμενά του αλλά και μ' αυτά που θάρθουν, χάρη ακριβώς σ' αυτές τις σημαίνουσες μονάδες που η Kristeva αργότερα ονόμασε διακειμένα. Για τον Bakhtine οι πολλαπλές φωνές ενός έργου δείχνουν ακριβώς την ύπαρξη άλλων έργων μέσα σ' αυτό ⁸.

Η διακειμενικότητα λειτουργεί εξάλλου και σαν εργαλείο ανάγνωσης. Ο αναγνώστης της λογοτεχνίας ανάλογα με το βαθμό επάρκειας ή ενδιαφέροντος, καλείται να ανασυστήσει ένα μεγάλο μέρος του πνευματικού ορίζοντα που δηλώνεται έμμεσα από τα διακειμένα. Ο Michael Riffaterre μάλιστα υποστηρίζει ότι ένα κείμενο προσφέρεται σαν ένα corpus κειμένων, μέσα στη διακειμενικότητά του, στα μάτια του αναγνώστη, ⁹ ενώ ο Umberto Eco μιλά για μια διακειμενική γνώση που ενεργοποιείται μέσω της ανάγνωσης ¹⁰. Οι παρατηρήσεις αυτές όπως και ανάλογες του Jean Ricardou ¹¹ και του Laurent Jenny ¹² πάνω στην κλειστή και ανοιχτή διακειμενικότητα ενός έργου, διευρύνουν όπως είναι φυσικό τη χρήση της έννοιας αυτής.

Η ανάδειξη επομένως των διακειμενικών σχέσεων των έργων είναι καταρχήν μια φορμαλιστική διαδικασία που όμως μας οδηγεί, σε δεύτερη φάση, στην ανάδειξη του ευρύτερου πλέγματος των σχέσεων που συνδέουν τα έργα. Είναι επίσης ευνόητο ότι η συγκριτική γραμματολογία είναι ο κλάδος που τελικά βγαίνει κερδισμένος από την εφαρμογή και χρήση του όρου αυτού. Γιατί όχι μόνο αναnevώνεται η γνώση μας των έργων αλλά και αναθεωρείται σημαντικά η έννοια της ιστορίας της λογοτεχνίας.

Συγκρίνοντας τους δύο όρους διακειμενικότητα κι επίδραση πρέπει να δεχτούμε πως ο πρώτος ορίζει με μεγαλύτερη ακρίβεια τη σχέση της λογοτεχνικής επικοινωνίας, ανοίγοντας παράλληλα το κείμενο στην προοπτική της ανάγνωσης, και της μέσω αυτής, δραστηριοποίησης των υποδοχών του αναγνώστη.

Εξάλλου η διερεύνηση της σχέσης μορφής-περιεχομένου διασφαλίζεται με την ανάδειξη τόσο των μορφικών όσο και των ιστορικών σχέσεων που συνδέουν τα έργα, προσφέροντας ταυτόχρονα στον ερευνητή τη δυνατότητα να ανασυστήσει μέσω της μορφής μια ολόκληρη εποχή.

Είναι επίσης φανερό πως η διακειμενικότητα εφαρμοσμένη στη συγκριτική γραμματολογία εμπλουτίζει μεθοδολογικά τον κλάδο κάνοντάς τον περισσότερο ακριβή και άρα επιστημονικό. Αποφεύγεται έτσι ο ιστορισμός γύρω από το έργο το ίδιο και η προσέγγισή μας αφορά πλέον την οργανική λειτουργία του κειμένου και την άμεσα προσδιορίσιμη σχέση του με το λογοτεχνικό παρελθόν.

Σημειώσεις

1. Βλ. *Philippe van Tieghem*, *Les influences étrangères sur la littérature française*, Paris, P.U.F., 1961, σσ. 5-10.
2. Βλ. *M.-F. Guyard*, *Η Συγκριτική Γραμματολογία* (ελλην. μετ. Ζ.Σιαφλέκης), Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1988, σ. 87.
3. Βλ. *Simon Jeune*, *Littérature générale, littérature comparée. Essai d'orientation*, Paris, Minard, 1965, σ. 43.
4. Βλ. *Qu'est-ce que la littérature comparée*, Paris, A.Colin, 1983, σ. 51.
5. Ό.π.
6. Ό.π.
7. Στο *Σημειωτική*, Paris, Seuil, 1969, υποστηρίζει μάλιστα "πως η διϊποκειμενικότητα (=μελέτη των συγγραφέων, δηλ. βιογραφισμός) θα πρέπει να δώσει τη θέση της στη διακειμενικότητα", σ. 85. Πρβλ. επίσης *La révolution du langage poétique*, Paris, Seuil, 1974, σ. 60.
Για μια εκτενέστερη βιβλιογραφία πάνω στη διακειμενικότητα, βλ. στο βιβλίο μου *Συγκριτισμός και Ιστορία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1988.
8. Πρβ. *T.Todorov*, *Mikhail Bakhtine, le principe dialogique*, Paris, Seuil, 1981.
9. Βλ. *Michael Riffaterre*, "Syllepsis", *Critical Inquiry*, vol. 6,4, 1980, σ. 626.
10. Βλ. *Umberto Eco*, *The role of the Reader*, London, Hutchinson, 1981, σ.21.
11. Βλ. *Jean Ricardou*, *Pour une théorie du nouveau roman*, Paris, Seuil, 1971, σ. 163.
12. Βλ. *Laurent Jenny*, "La stratégie de la forme", *Poétique*, 27 (1976), σ. 266.